

תענית שעות

פתיחה

הגמרא במסכת עבודה זרה מביאה סיפור שאירע לר"ע:

"ר"ע איקלע לגינזק, בעו מיניה: מתענין לשעות או אין מתענין לשעות? לא הוה בידיה; קנקנים של עובדי כוכבים אסורין או מותרין? לא הוה בידיה; במה שימש משה כל שבעת ימי המלואים? לא הוה בידיה; אתא שאל בי מדרשא, אמרי, הלכתא: מתענין לשעות, ואם השלים - מתפלל תפלת תענית; והלכתא: קנקנים של עובדי כוכבים לאחר י"ב חדש מותרין; במה שימש משה שבעת ימי המלואים? בחלוק לבן. רב כהנא מתני: בחלוק לבן שאין בו אימרא" (לד.)

הגמרא מתארת כי ר' עקיבא נשאל כמה שאלות בהגיעו לגינזק. בשיעור זה אנו נעסוק בשאלה הראשונה - האם קיים מושג שנקרא תענית שעות?

רש"י על אתר מסביר מה הכוונה 'תענית שעות':

"כגון שקיבל עליו תענית משש שעות ולמעלה, ומיהו לא טעם כלום מתחלה כל היום אבל לא לשם תענית נתכין בראשונה" (שם ד"ה שעות).

לפי שיטת רש"י, וכפי שנראה זו הגישה המקובלת בראשונים, מדובר על אדם שבסופו של דבר התענה במשך יום שלם. בתחילת היום הוא לא תכנן להתענות, ופתאום לאחר שלא אכל בבוקר החליט להמשיך ולא לאכול ולקבל זאת בתורת תענית.

התשובה שניתנה בבית המדרש היתה כי לא בלבד שקיימת אפשרות לתענית שעות, אלא אף שאם השלים את תעניתו עד סוף היום אף מוסיף בתפילתו את אמירת עננו. החידוש של הגמרא הוא שלמרות שלא תכנן זאת מראש, עדיין זה נחשב תענית ומוסיפים לומר עננו בתפילה.

תוספות מקבלים את הסבר רש"י, אך לאור זאת מתקשים להבין כיצד יתכן והתענית נחשבת לאדם, והרי הוא לא קיבל אותה מבעוד יום! כפי שנראה בהמשך השיעור, שמואל סובר שיש צורך לקבל את התענית מבעוד יום ובמקרה זה לא הייתה קבלה. תוספות מציעים שתי תשובות:

"...וצ"ל דמיירי נמי שקבל עליו מאתמול שאם לא יאכל למחר עד חצי היום יהיה בתענית עד שתחשך... א"נ איכא למימר דמיירי נמי בדלא קבלה מאתמול כדמשמע לשון אימלך אימלוכי והא דבעי שמואל קבלה היינו לכתחלה..." (שם ד"ה מתענין לשעות).

אם כן, התוספות מתלבטים האם קבלת התענית מבעוד יום מעכבת את התענית, או שהיא נאמרה לכתחילה בלבד.

סוגיית הגמרא בתענית

סוגיה מקבילה לסוגיה זו, מופיעה במסכת תענית (יא:)¹. הסוגיה מקבילה לסוגיתנו, אלא שבסיפור שם מופיע כי החכם שנשאל היה מר עוקבא ולא ר' עקיבא.

סיפורו של מר עוקבא מובא בעקבות הלכה שנאמרה בשם רב הונא לגבי הלן בתעניתו, והגמרא מנסה להבין מדבריו האם הוא סובר שיש תענית שעות או לא. לאחר מכן מובא סיפורו של מר עוקבא (בדיוק כפי שראינו במסכת עבודה זרה), והגמרא ממשיכה לדון:

"אמר רב חסדא: הא דאמרת מתענין לשעות - והוא שלא טעם כלום עד הערב. - אמר ליה אביי: הא תענית מעלייתא היא! - לא צריכא דאימלך אימלוכי. ואמר רב חסדא: כל תענית שלא שקעה עליו חמה - לא שמיה תענית... אמר שמואל: כל תענית שלא קיבל עליו מבעוד יום - לאו שמיה תענית" (יב.)

כפי שנראה, קיימת מחלוקת בראשונים בנוגע לנוסח הסוגיה הנ"ל. מדברי רב חסדא כפי שהם מצוטטים לעיל משמע שיש חובה שהתענית תהיה עד שעות הערב. מכאן ניתן לדייק שאין משמעות של תענית במקרה שאדם רוצה שאי אכילתו בין השעות שמונה עד אחת בצהריים תחשב כתענית. רק צום שנמשך עד שקיעת החמה נחשב כתענית, וזה אפשרי גם אם נמלך בדעתו במהלך היום ולא היה מתוכנן מראש.

רש"י מפרש את הגמרא בצורה דומה לדבריו במסכת עבודה זרה, ומדבריו עולה שהייתה לו גירסה שונה בגמרא. בדברי רב חסדא הראשונים הוא גורס - "הא דאמרת מתענין לשעות והוא שלא טעם כלום כל אותו היום". במקום המילים 'עד הערב', רש"י גורס 'כל אותו היום'. כפי שכבר ראינו רש"י סובר שתענית שעות אפשרית רק במקרה שבשורה התחתונה האדם לא אכל כלום במשך כל שעות היום. לאחר שהאדם שם לב בצהריים שהוא לא אכל הוא יכול להימלך בדעתו ולהחליט לא לאכול גם בשאר היום. אך אם אכל בתחילת היום אין אפשרות כבר לעשות תענית שעות.

הרבה מהראשונים סוברים כשיטת רש"י שתענית שעות פירושה שבשורה התחתונה האדם צם במשך יום שלם. הזמן המינימלי של תענית היא מעלות השחר עד צאת הכוכבים, ודין תענית שעות מחדש שאם אדם אינו אוכל כל היום וקיבל את התענית רק על מספר שעות עדיין נחשב כתענית (אמנם מסוג אחר). כשיטה זו כותב גם הרשב"א בתשובה:

1 תוספות בע"ז סוברים שיש טעות בגירסה אצלנו, הואיל ולא הגיוני שר"ע לא יכיר את ההלכות הללו. אפשרות זו סבירה למדי, שהרי ראשי התיבות די דומים ונראה שנוצר קיצור על ידי אות 'ר' של 'מר' והאות 'ע' של 'עוקבא'.

כדי שיהיה זמן מוגדר וידוע לקבלה זו לפני תחילת יום התענית.

בסיום דברי תוספות בעבודה זרה שציטטנו לעיל מובאים עוד מספר הלכות לגבי הצורך בקבלת התענית וכיצד האדם מקבל בפועל על עצמו את התענית:

"מעשה בא לפני ר"ת באחד שעשה הרבה תעניות ולא קבלם מאתמול, ואר"ת כי לא הפסיד תעניותיו כי מאחר שהיה בדעתו להתענות היינו גמר בלבו והוי בכלל נדיב לב דאמר דגמר בלבו אע"פ שלא הוציא בשפתיו. והא דבעו שמואל ור' יוחנן קבלה היינו לכתחלה.

ועוד היה אור"ת כי אף לא גמר בלבו עד הלילה, יכול להתענות ולהתפלל תפלת תענית ויצא ידי נדרו כאילו קבל מאתמול, אך לא היה בידו ראייה ברורה על זה. ומיהו מצוה מן המובחר לקבל מבעוד יום בתפלת המנחה ור"י היה רגיל כשהיה מתענה באחד בשבת לקבל תעניתו בשבת בא-להי נצור".

שיטת הרמב"ם

פירוש שונה לסוגיית הגמרא מופיע בפסק הרמב"ם:

"מתענה אדם שעות, והוא שלא יאכל כלום שאר היום. כיצד? הרי שהיה טרוד בחפציו ומתעסק בצרכיו ולא אכל עד חצות או עד תשע שעות ונמלך להתענות בשעות שנשארו מן היום, הרי זה מתענה אותן שעות ומתפלל בהן עננו, שהרי קבל עליו התענית קודם שעות התענית. וכן אם אכל ושתה ואחר כך התחיל להתענות שאר היום הרי זה תענית שעות.

השגת הראב"ד - א"א אין זה כלום, שהרי אמרו והוא שלא טעם כלום כל אותו היום, ועוד אמרו כל תענית שלא שקעה עליו חמה לא שמה תענית. המימרא הראשונה מיעטה שאם אכל בחצי היום ורצה להתענות עד הערב לאו כלום היא כי מאחר שאכל - שוב אינו מתענה, והמימרא השניה באה למעט מי שאמר אפילו בערב הריני בתענית עד חצי היום כי מאחר שלא יצא עליו היום בעיני קבלתו לאו כלום היא" (הל' תעניות פ"א, הלכה י"ג).

הרמב"ם כותב בראשית דבריו כפי הגישה המקובלת, כי תענית שעות היא השלמה של הצום למשך כל היום. בסיום ההלכה, הרמב"ם נותן דוגמה חדשה לתענית שעות: אדם שאכל בתחילת היום ובאמצע היום החליט שהוא רוצה להתענות בזמן שנותר. אם נעיין בסוגיות הגמרא נראה שאין מקור שסותר את דברי הרמב"ם הללו. גירסת הגמרא כפי שהיא לפנינו דורשת שהאדם לא יטעם שום דבר מרגע שמתחיל בתענית שעות עד הערב. לא כתוב בגמרא שום דבר לגבי הזמן שקדם לזמן זה.

בהלכה יג' כותב הרמב"ם כי במקרה של תענית שעות ניתן לקבל את התענית לפני שעות התענית ואין צורך לקבלה מבעוד יום. לפי הרמב"ם יש צורך להגדיר את אי האכילה כתענית לפני תחילתה, וגם שעה לפני.

"ומה ששאלת במה שאמרו בפרק אין מעמידין הלכתא מתענין לשעות. עיקר הפירוש באדם שקבל עליו מבערב להתענות למחר עד שש שעות או עד ששיגיע לביתו. ולמחר כשהגיע לביתו או שעברו שש שעות עלה בלבו להשלים היום בתעניתו ושקעה עליו חמה בתענית. זהו שנקרא תענית שעות שהרי קבלו מבעוד יום ושקעה עליו חמה בסופו וזהו שאומר עננו" (ח"א, רכא).

פירוש שונה ומעניין בסוגיה זו, מופיע באוצר הגאונים על הגמרא (חלק התשובות סימן כו) בשם רב האי גאון. רב האי כותב שתענית שעות יכולה להיות אפילו זמן מועט, אך יש צורך שיהיה בה עינוי של הנפש:

"...דמקבל על נפשיה שמתענה חצי היום או רביע היום או ב' שעות או מה שירצה. אלא מיהו דוקא דהוי עינוי... כגון שהוא רעב וקיבל על עצמו שישב ברעב ההוא, ולא יאכל שעות שירצה. אבל אם שבע הוא ואין עליו צער לשהות ב' וג' שעות בלא אכילה אי זהו עינוי הוא זה?"

קבלת התענית

הזכרנו לעיל את שאלת התוספות בעבודה זרה, האם יש צורך לקבל תענית שעות מראש. ראינו, כי התוספות הציעו שני תירוצים החלוקים בשאלה זו:

- יש צורך לקבל את התענית מבעוד יום.
- קבלת תענית מבעוד יום היא רק לכתחילה, אך אינה מעכבת. אם האדם יתענה במשך כל היום, הוא אף יכול להוסיף את תפילת 'עננו' בתפילה, ויום זה יחשב לו כתענית.

אף הר"ן (ג: ד"ה אמר) סובר שאין צורך לקבל תענית שעות מבעוד יום. לדעתו, בתענית שעות מספיק לקבל את התענית לפני הזמן שבו הוא מחליט להמשיך להתענות כל יום, וזה נחשב לו כמקבל מבעוד הזמן של התענית. שיטת הר"ן שונה מעט מהתירוצ' השני של התוספות, אך קרובה אליו בכך שאין צורך לקבל תענית שעות במנחה של היום הקודם.

האם לדעת הר"ן תענית כזו נחשבת לאדם כאילו התענה כל היום, או שמא הדבר נחשב כאילו התענה מספר שעות בלבד? לפי הר"ן, יתכן כי משמעות תענית שעות היא תענית מקוצרת, ויש לקבל את התענית לפני תחילת זמנה המקוצר. מדברי הרא"ש (תענית א, יב) משמע ש'איכות' התענית נחשבת כמו תענית רגילה. הרא"ש בסוף דבריו אומר שאם אדם נדר על עצמו תענית אז הוא יוצא ידי נדרו על ידי תענית שעות. מדבריו עולה שלמרות שמדובר בתענית מקוצרת, מבחינת רמתה היא שווה לתענית רגילה.

נראה שיש להסביר שהצורך בקבלת תענית מבעוד יום, נובע מהצורך להגדיר את משמעות אי האכילה שלנו. אנשים רבים מפספסים ארוחות, וישנם אנשים שגם יכולים לא לטעום כלום במהלך היום וזאת גם ללא כוונה. קבלת התענית מעידה על כוונת האדם כי העובדה שהוא אינו אוכל אינה סתמית אלא חלק מתענית והיא בעלת ערך דתי. האדם משווה לאי אכילתו משמעות. לצורך כך קבעו את הקבלה לתפילת מנחה

הואיל והם סותרים את דברי רב חסדא בבבלי שבתענית שעות הכרחי שהאדם לא יאכל שוב עד הערב².

נקודה נוספת שיש לבחון היא סדר ההלכה ברמב"ם. הרמב"ם פסק בראשונה את דין תענית שעות כלפי מי שבסופו של דבר יצום כל היום, ורק לאחר מכן הזכיר את דינו של מי שמתחיל לצום באמצע היום. למרות שהדין השני חדשני יותר הרמב"ם פסק בראשית ההלכה את המקרה כפי שמופיע בסוגיית הבבלי. הרב רבינוביץ בפירושו יד פשוטה מסביר שגם ברישא של ההלכה ישנו חידוש בכך שאדם שבסופו של דבר לא אכל במשך כל היום נחשב כמתענה תענית שעות ולא תענית רגילה. הזכרנו את דברי רב האי שכותב שתענית שעות פחותה מתענית רגילה, והחידוש שאדם שלא אכל בבוקר ולאחר מכן קיבל תענית לשעות ספורות נחשב שמתענה תענית שעות בלבד. החידוש בחלקה השני של ההלכה הינו שגם אם האדם אכל בבוקר הוא יכול להתענות במשך שאר היום כדין תענית שעות, ולכן יש צורך גם ברישא וגם בסיפא של ההלכה.

נעיר שגם השו"ע מתייחס לאדם שנמצא בתענית חלק מהיום-

"אם קבל עליו התענית עד חצי היום ואכל אחר כך, או שאכל עד חצי היום וקבל עליו תענית משם ואילך, אינו נקרא תענית להתפלל עננו, אבל נקרא תענית לענין שצריך להשלים נדרו" (או"ח תקסב, יא).

השו"ע משווה בין מקרה שאדם צם עד מחצית היום ובין מקרה שאדם צם בחציו השני של היום. בשני מקרים אלו לא אומרים עננו ואינו נחשב כתענית שעות של סוגיית הגמרא (נפסק בסעיף י) אך יש לה מעמד הלכתי מיוחד. כאמור, לפי הרמב"ם יש חילוק בין שני מקרים אלו כאשר במקרה שאכל בבוקר וצם עד שקיעת החמה דינו נחשב כתענית שעות ומסתבר שאומר עננו בתפלתו.

הסבר זה שונה מגישת רוב הראשונים, וכפי שאנו רואים הראב"ד על אתר משיג על דבריו. ברם, כפי שעולה בבירור, ההשגה הראשונה נובעת משינוי בגירסה. הראב"ד גרס בגמרא שתענית שעות היא רק במקרה שלא אכל שום דבר כל היום, אך גירסת הרמב"ם היא שלא אכל מתחילת תענית השעות עד הערב.

הרשב"א בתשובותיו, מביא כי היה מי שאמר לו שהרמב"ם חזר מפסק הלכה זה:

"...השלישי, כתב בהלכות תענית אם אכל ושתה ואחר כך התחיל להתענות שאר היום הרי זו תענית שעות. וחזר ותקן ענוי שעות אחר אכילה אינו ענוי אלא אם לא טעם באותו היום ונמלך להתענות חושבין לו שעות מאותה שעה שנמלך.

תשובה: בזו ודאי אם חזר ותקן כהוגן תקן. כי באמת מה שכתוב בנסחאות קשה מאד. שהרי אמרו והוא שלא אכל כלום כל אותו היום כלומר כשהתחיל להתענות. ושעור שאמרו שהוא תענית דוקא שלא אכל כלום קודם לכן אלא שהיה מעונה עד חצי היום ובחצי היום נמלך להשלים יומו בתענית. הא אם אכל קודם לכן אין זה מעונה. ועוד אמרו כל תענית שלא שקעה עליו חמה לא שמה תענית. כלומר שלא שקעה עליו חמה בתשלום תעניתו ולומר שאם קבל עליו תענית מתחלת היום עד חצי היום או אפילו עד סמוך לשקיעת החמה אינה תענית. וזו היתה אחת מן התשובות שהשיג עליו הראב"ד זכרוננו לברכה"

(שר"ת ח"א סימן ו).

הרשב"א כותב כי הוא אינו מכיר את העדות הזו, אך מעיר שאם הוא אכן חזר בו אזי הוא נהג כהוגן. הרשב"א מקבל את השגת הראב"ד על הרמב"ם, ומדבריו גם כן משמע שהייתה לפני גירסה שונה בגמרא. נעיר, שאין עדות לחזרה של הרמב"ם בעניין זה, ובכל הכתבי יד והדפוסים הלכה זו מופיעה עם חידוש זה.

נציין, כי מקור דברי הרמב"ם הינו בסוגיה בירושלמי בנדרים:

"מילתיה דרבי יוחנן אמר מתענין שעות. דרבי יוחנן אמר הריני בתענית עד דחסל פירקי עד דניחשל פרשתי. מילתיה דרבי יונה אמר מתענין שעות. רבי יונה הוה בצור ושמע דדמך בריה דרבי יוסי אף על גב דאכל גובנה ושתא מיא אסקיה צום כל ההוא יומא..." (פ"ח ה"א).

הירושלמי עוסק בגדרה של תענית שעות, ומהסיפור שמזכיר רבי יונה אנו לומדים שלמרות שאדם אוכל בתחילת היום, הוא יכול להשלים את היום כתענית. אין מקור בתלמוד הבבלי שסותר את הירושלמי, ולכן פסק הרמב"ם גם כדברי הירושלמי.

שיטה קיצונית יותר נוקט רבי יוחנן, ומדבריו משמע שהוא סובר שתענית שעות יכולה אף להיות לחלק מהיום באמצע היום. כך לדוגמה, האדם יכול לקבל תענית שלא לאכול עד אחרי השיעור. כנראה שהרמב"ם לא פוסק את דברי רבי יוחנן

 כל הזכויות שמורות לישיבת הר עציון, תשס"ט
 עורך: אביעד ביגנשטוק

 בית המדרש הוירטואלי
 מיסודו של
 The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
 http://www.etzion.org.il/vbm האתר בעברית:
 http://www.vbm-torah.org האתר באנגלית:
 * * * * *
 משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
 דוא"ל: office@etzion.org.il

² יש להעיר שאנו מוצאים בתשובות האחרונים שמתייחסים למושג של תענית שעות גם לגבי צום לזמן מוגבל בתחילת היום. כך אנו מוצאים לגבי ילדים שרוצים לצום למספר שעות ביום הכיפורים והפוסקים קוראים לזה תענית שעות. אך נראה שמדובר על דיון שונה שקשור לדין חינוך ותענית שעות משמש כביטוי מושאל, ונובע מפסק השו"ע שזכיר בסיום השיעור.